

De opstandelingen

Willem van Oranje en Charlotte de Bourbon

Voor zover bekend verwekte Willem van Oranje vijftien kinderen bij vijf vrouwen, maar misschien waren het er wel meer. Het liefdesleven van de Vader des Vaderlands was even stormachtig als de rest van zijn bestaan. In 1575 sloot hij een omstreden huwelijk met Charlotte de Bourbon, een uitgetreden non.

Op 18 maart 1582 werd de grootste angst van Charlotte de Bourbon werkelijkheid: haar echtgenoot Willem van Oranje viel ten prooi aan een huurmoordenaar. Ze hadden net met hun gezin en gasten gedineerd in de citadel van Antwerpen, toen een bleke, magere man met een zwarte snor tot Willem wist door te dringen, zogenaamd om een verzoekschrift voor te leggen. Op het moment dat de prins aanstalten maakte dit aan te nemen, probeerde de man hem door het hoofd te schieten. Maar de kogel doorboorde Willems hals onder zijn rechteroor en kwam er via zijn linkerwang weer uit. Zijn haar en baard verschroelden door de vlam uit het pistool. Verdwaasd viel hij neer.

Enkele gasten en de hellebaardiers die hem bewaakten doodden samen de dader. Ondertussen was iedereen in paniek: was Willem overleden? Liepen er nog meer moordenaars rond? Willems 15-jarige zoon Maurits kwam op het idee de aanslagpleger te onderzoeken en vond in zijn kleding brieven die wezen op een Spaanse opdrachtgever, maar daaruit bleek niet wie hij was.

Toen Willem bijkwam, leek de schade mee te vallen: zijn kaak,

slagader en tong waren niet beschadigd. Daarom wijdde hij zich al snel weer aan staatszaken. De artsen hadden hem aangeraden zo min mogelijk te spreken, maar hij had het te druk om naar hen te luisteren. Een paar weken later bleek hoe onverstandig dat was: een ader in zijn hals barstte open. Door de plaats van de wond konden de artsen die niet goed afbinden, zodat iemand het verband steeds moest aandrukken om het bloeden te stelpen. Dat deed Charlotte sindsdien, af en toe afgelost door enkele bedienden. Maar veel succes hadden ze niet en Willems toestand verslechterde zienderogen.

De aanslagpleger was inmiddels geïdentificeerd. Toen het lichaam werd rondgedragen door de straten hadden stadsgenoten de katholieke Jean Jaureguy herkend. Hij was de niet al te snuggere knecht van een Spaanse koopman die had gehoopt zelf de beloning voor de aanslag op te strijken. En Jaureguy had gedacht via de dood van Willem een plaats in de hemel te verdienen. Zijn lijk werd gevierendeeld, zijn hoofd op een stok bij het kasteel gezet. Twee handlangers werden later geëxecuteerd.

In de nacht van 5 op 6 april 1582 verloor Willem zoveel bloed dat iedereen zich op het ergste voorbereidde. Met de moed der wanhoop drukte Charlotte het verband steviger tegen de wond in zijn hals. Toen de kinderen aan zijn bed kwamen, zei hij: ‘Het is met mij gedaan.’

Nu hij op sterven lag, keek Charlotte terug op een huwelijk van zeven jaar met een van de interessantste mannen van haar tijd. Alle belangrijke kwesties, alle grote conflicten leken bij hem samen te komen door zijn afkomst en door zijn karakter.

Willem was in 1533 geboren als eerste zoon van graaf Willem van Nassau en Juliana van Stolberg, die daarna samen nog elf kinderen kregen. Om hun telgen op te leiden richtte Willem van Nassau in het familieslot Dillenburg – in de huidige Duitse deelstaat Hessen – een eigen school op, waar ze degelijk onderwijs kregen. Het hof in Dillenburg was klein, vriendelijk en provinciaal. Maar de invloed van de familie reikte verder: door een handig aankoop- en huwelijksbeleid

hadden de Nassaus veel bezittingen in de Nederlanden en Duitsland. Willem van Nassau werkte, net als andere edelen van zijn stand, samen met de landsheer, keizer Karel V. Die heerste over een wereldrijk, dat van Azië tot Amerika reikte en in Europa onder meer Spanje, de Duitse gebieden en de Nederlanden omvatte. Ook de jonge Willem was voorbestemd voor een plaats in de adellijke hiërarchie van dit rijk.

Op zijn elfde steeg hij sterk in aanzien toen hem een enorme erfenis in de schoot viel. Door een samenloop van omstandigheden erfde hij de titels en de eigendommen van twee families, onder meer het Zuid-Franse vorstendom Orange. Dankzij al dat bezit zou hij als volwassene een machtig man zijn – machtiger dan de meeste andere edelen. Keizer Karel vond dat alleen acceptabel als de jongen aan het hof in Brussel opgroeide en katholiek werd opgevoed. Een lastige eis, want zijn familie was luthers. Willems moeder Juliana moest dan ook niets van het voorstel weten, maar zijn vader wilde de erfenis niet versmaden.

Dus verhuisde Willem naar het familiekasteel in Breda, samen met twee neven en een handvol personeel. Daar werd hij voorbereid op een leven in de hoogste kringen. Hij had niet genoeg aan kennis van het Duits alleen, maar leerde ook Frans, Nederlands en Latijn. En natuurlijk ridderlijke zaken, zoals jagen, omgaan met wapens, dansen en toernooivechten. Op den duur verbleef hij steeds meer aan het hof in Brussel. Hij bewoog zich met gemak in de *high society*. De adellijke dames keken graag naar de knappe jonge prins, die uitblonk op de dansvloer, en de belangstelling was geheel wederzijds. Willem deed nooit geheimzinnig over zijn vele veroveringen. Met het zelfvertrouwen van een man die alles mee heeft verklaarde hij openlijk dat het huwelijk alleen diende om nakomelingen te verwekken.

Keizer Karel raakte zeer op hem gesteld en zorgde dat hij in het leger promotie maakte. Toen Karel op 25 oktober 1555 in Brussel troonsafstand deed ten gunste van zijn zoon Filips II, ondersteunde Willem de oude keizer tijdens de plechtigheid. Talloze vorsten en hoge edellieden waren die dag in vol ornaat aanwezig, gekleed in fluweel

en satijn, omhangen met fonkelende edelstenen. Ook Willem zag er ongetwijfeld stralend uit. Op dat moment hoorde hij er nog helemaal bij en had hij geen enkele reden om de bestaande orde ter discussie te stellen. Integendeel, die had tot dan toe alleen maar in zijn voordeel gewerkt.

De energieke prins werd al jong luitenant-generaal en lid van de Raad van State. Hij trouwde met de steenrijke Anna van Egmont. Hoewel het een verstandshuwelijk was, waren ze erg op elkaar gesteld. Op 5 december 1555 schreef hij haar: ‘Lieve vrouw! Reeds in mijn twee eerdere brieven verzocht ik je over mijn have en goed precies evenzo te beschikken als over het jouwe. Zoals ik je reeds zei, is wat van mij is ook van jou. Ik verzeker je dat ik niets anders wens dan door jou zo bemind te worden zoals ik van je houd en als ik niet stellig wist dat jij van me houdt, dan zou ik niet zo welgemoed zijn als nu.’ Die zoete woorden namen niet weg dat Willem met vrienden wild bleef uitgaan in Brussel en veel aandacht had voor andere ‘maykens’.

Het jonge paar leefde op grote voet; dat waren ze aan hun stand verplicht. Ze gaven enorme banketten, waar vooral vlees werd gereserveerd: van kalveren, lammeren, kreeften, fazanten, reigers en zwanen. In hun paleis bivakkeerden tientallen zonen van adellijke families, die bij wijze van opleiding aan hun hof verbleven – allemaal monden die gevoed moesten worden. En dan had Willem ook nog dure hobby’s: hij fokte valken en honden voor de jacht. In 1555 had hij ondanks zijn rijkdom al 800.000 franc schuld – een probleem dat de rest van zijn leven zou terugkomen.

Om de band met landsheer Filips II te benadrukken, noemden Willem en Anna hun eerste zoon Filips Willem. Een aanhankelijk gebaar met een politieke lading. Aanvankelijk hadden de twee mannen een redelijke verhouding: Karel V had zijn zoon Filips zelfs opgedragen Willem te omarmen. Maar ze hadden een heel verschillend karakter en op den duur zou zich dat toch wreken. De koning van Spanje ontpopte zich tot een katholieke scherpslijper, een fanatieke technocraat, die dag en nacht tot in de details bezig was met het bestuur van zijn enor-

me rijk en voortdurend op de rand van overspannenheid balanceerde.

Al snel groeide de frictie. Van oudsher bestuurden landsheren in overleg met de adel de Nederlanden, die reikten van Artois en Luxemburg in het zuiden, de handelsstad Antwerpen in het midden, tot Groningen en Friesland in het noorden. Het was een onpraktisch ratjetoe aan gewesten. Daarom was Karel de macht meer gaan centraliseren en Filips zette dat beleid met grote rechtlijnigheid voort. Hij passeerde de hoge adel steeds vaker en plaatste op posities die normaal gesproken aan belangrijke families toekwamen Spaanse jaknikkers. Ook de privileges van de stadsbesturen werden ingeperkt. En dat stak, net als zijn plannen voor nieuwe belastingen. Bovendien riep zijn onverzoenlijkheid in religieuze kwesties veel weerstand op. Net als elders in Europa kwam in de Nederlanden het calvinisme op, al stelde dat getalsmatig niet zoveel voor en was het vooral een geloof voor de elite – hoe lager op de maatschappelijke ladder, hoe katholieker de bevolking was. Maar Filips was op geen enkele manier bereid een nieuwe overtuiging toe te staan. Hij liet ‘kettters’ streng en onbarmhartig vervolgen, zoals hij aankondigde in zogeheten ‘plakkaaten’. Ook dat stuitte Willem en andere edellieden tegen de borst.

In 1558 overleed Anna plotseling en liet Willem achter met twee kleine kinderen. Korte tijd was hij ziek van verdriet, maar aan een officieel rouwjaar hield hij zich niet. Hij ging weer achter de vrouwen aan en verwekte een buitenechtelijke zoon. ‘Het is niet overeenkomstig mijn aard om weduwnaar te zijn,’ concludeerde hij, en hij besloot op zoek te gaan naar een nieuwe echtgenote.

Zo kwam hij uit bij Anna van Saksen, een 15-jarig weesmeisje dat interessant was omdat ze afstamde van de machtige Duitse dynastieën Hessen en Saksen. Een huwelijk met haar zou betekenen dat Willem er zeer invloedrijke familie bij kreeg en veel geld, want ze nam een bruidsschat van 100.000 taler mee. Maar er zaten ook minder aantrekkelijke kanten aan een verbintenis met Anna. Om te beginnen was ze bepaald geen schoonheid. Wat ze mankeerde is niet helemaal duidelijk; er zou sprake zijn van een hangend ooglid en een vergroeide schouder of ruggengraat. Haar eigen oom schreef tijdens de huwe-

lijksonderhandelingen in elk geval dat Anna ‘niet welgeschapen’ was en dat te vrezen viel ‘dat ze er niet op vooruit zal gaan in elegantie en proporties’. Na één ontmoeting was Willem bereid over dit bezwaar heen te stappen.

Ook het feit dat Anna luthers was en hij katholiek vond hij geen punt. Maar hun omgeving wel; het aanstaande huwelijk riep daarom veel weerstand op. Diplomatiek als hij was, wist Willem zich hier handig uit te praten. Tegenover Anna en haar familie suggereerde hij dat ze haar eigen geloof kon blijven uitoefenen en tegenover Filips dat zij katholiek zou worden – het zou niet de laatste keer zijn dat hij wat losjes met een geloofskwestie omsprong.

De verbintenis was voor Willem een kwestie van berekening, terwijl Anna romantische gevoelens koesterde. In eerste instantie werd ze niet teleurgesteld. Ze trouwden in 1561 in Leipzig met een groot bruiloftsfeest, dat een week duurde en zoveel gasten telde dat de stad erdoor ontregeld raakte.

Ondertussen kwamen de Nederlanden steeds meer tegenover Filips te staan. Terwijl sommige edelen en stadsbesturen plannen maakten voor een gewapend calvinistisch verzet, bepleitte Willem vrijheid van religie en probeerde hij katholieken en protestanten bij elkaar te brengen. Tegelijkertijd ontwikkelde hij zich tot de belangrijkste criticus van Filips. In 1564 sprak hij zich tijdens een vergadering van de Raad van State onomwonden uit: ‘De koning dwaalt als hij meent dat Nederland voortdurend de bloedige plakaten verdragen kan (...). Hoezeer ik ook aan het katholieke geloof hecht, ik kan niet goedkeuren dat vorsten over het geweten van hun onderdanen willen heersen en hun de vrijheid van geloof en godsdienst ontnemen.’

Maar Filips II hield vast aan de strenge kettervervolging en kondigde meer belastingen aan. In 1566 werd het verzet breder. In een aantal steden grepen calvinisten de macht en vanuit Vlaanderen rolde een golf van woede over de Nederlanden. Tijdens deze Beeldenstorm werd in veel katholieke kerken het interieur vernield. Willem verkeerde in een merkwaardige positie: hij keurde het geweld af en hielp mee

om de orde te herstellen, maar tegelijkertijd deelde hij de kritiek die veel opstandelingen op Filips hadden. Een onhoudbare situatie; daarom vluchtte hij met Anna naar het familieslot Dillenburg in Duitsland. Mannen van de koning confisqueerden zijn Nederlandse bezittingen en namen zijn zoon Filips Willem, die in Leuven studeerde, gevangen. Ze zouden elkaar nooit meer terugzien.

Vanaf dat moment was verder geweld onvermijdelijk. Filips stuurde een oude ijzervreter, de hertog van Alva, als landvoogd naar de Nederlanden om de gewesten keihard aan te pakken; naar schatting 60.000 mensen ontvluchtten het gebied. De koning zag Willem als belangrijkste aanstichter van de ‘rebellie’ en veroordeelde hem ter dood.

Vanuit het familieslot broedde Willem met zijn vier broers op tegenacties. Ze maakten plannen om de Nederlanden met een eigen leger binnen te vallen en gelijktijdig een gewapende opstand van binnenuit te organiseren. Maar liefst drie keer zetten ze een militaire operatie op touw; ze verpandden hun tafelzilver en staken het familiekapitaal in de strijd. De eerste operatie, die onder meer bestond uit de Slag bij Heiligerlee in 1568, kostte alleen al 1,5 miljoen gulden en werd voor 80 procent door de familie zelf gefinancierd. Om de Duitse protestantse vorsten achter zich te krijgen werd Willem weer luthers, al vielen hun financiële bijdragen en steun uiteindelijk tegen.

Willem kwam in opstand uit overtuiging, maar ook omdat hij eerherstel wilde en zijn Nederlandse bezittingen wilde terugkrijgen. Bovendien hoopte hij zijn zoon te hervinden. Hij verklaarde dat hij zich niet verzette tegen de koning, maar tegen diens ‘slechte adviseurs’ en tegen de wrede Alva. Dit onderscheid zouden de opstandelingen nog lang blijven maken – dat was belangrijk, omdat de van God gegeven positie van de koning onaantastbaar was. Volgens het recht en de traditie van dat moment was de opstelling van Willem niet legitiem.

De militaire operaties verliepen moeizaam. Een opsteker was de verovering van Den Briel door de watergeuzen op 1 april 1572. Daarna slaagden deze calvinistische piraten erin steeds meer steden in Hol-

land en Zeeland in te nemen. Dat deden ze op uiterst wrede wijze – ze martelden en vermoordden katholieke geestelijken – en het kostte Willem grote moeite hen af te remmen. In de zomer verzochten de opstandige gewesten Holland, Zeeland en Utrecht Willem om hun stadhouder te worden. Vanaf dat moment was hij geen willekeurige *warlord* meer, maar had zijn leiding aan het verzet een officieel karakter. In het hele gebied werd inmiddels gevochten tussen opstandigen en Spanjaarden, tussen protestanten en katholieken, tussen mensen die de koning trouw wilden blijven en mensen die dat niet wilden. En tussen alle vuren in zat een grote, gematigde middengroep die eigenlijk alleen vrede wilde.

Willem probeerde de Nederlanden bij elkaar te houden. Hij trachtte meer steden aan zijn kant te krijgen en financiers te vinden. Maar hij stuitte op lauwe reacties. Veel steden konden of wilden niet meebetalen. Om zich te verzekeren van de steun van de Staten van Holland en Zeeland, waar calvinisten de boventoon voerden, werd Willem in oktober 1573 calvinist, zij het geen dogmatische. Hoewel tegenstanders de spot dreven met zijn religieuze gezwalk, was het wel een slimme zet, want het jaar daarop kenden deze gewesten hem nog meer macht en autoriteit toe. Zo werd Willem de belangrijkste leider van het opstandige gebied. Voor het eerst werd hij de *Pater patriae*, de Vader des Vaderlands, genoemd.

Er begon een parallel bestuur en een pril gevoel van eigenheid te ontstaan in de gebieden die hij bestuurde, al was de sfeer erg gespannen. De calvinisten maakten slechts een paar procent van de bevolking uit, maar gedroegen zich zo militant dat ze alle verhoudingen op scherp zetten. Omdat ze patent meenden te hebben op het enige juiste geloof stelden ze zich onhebbelijk op tegen de katholieken – zo werden hun erediensten verboden. Willem was het daar niet mee eens, maar accepteerde dit gedrag omdat hij niet anders kon.

In 1574 volgde een grote slag tussen de opstandelingen en de Spanjaarden op de Mookerheide, waarbij twee van Willems broers omkwamen. Een andere was al gesneuveld bij Heiligerlee. Niet lang

daarna stortte Willem volledig in. De strijd en de dood van zijn broers hadden hem volgens zijn geneesheer zo aangedaan dat hij aan 'een verwoestende melancholie leed'. Op een dieet van wijn met suiker knapte hij weer op, maar hij voelde zich ellendig. Hij zat diep in de schulden en zijn huwelijk met Anna van Saksen was uitgelopen op een drama.

Ze hadden vrijwel vanaf het begin heftige ruzies gehad. Willem was blijven rokkenjagen. Op haar beurt was Anna haar ongenoegen gaan wegdrinken en ook zij had troost gezocht buiten het huwelijk. Ze had een verhouding gekregen met haar advocaat, Jan Rubens, en was zwanger geraakt. Volgens haar was het kind van Willem, maar die beweerde dat dit onmogelijk was.

Op overspel stond in het uiterste geval de doodstraf en het was de enige grond voor echtscheiding. Vooral overspel door vrouwen gold als onacceptabel, omdat de verwekker van een kind dan niet duidelijk was. En misschien wel erger: het stelde de afkomst van al het nageslacht uit een huwelijk ter discussie. In dit geval rees de vraag of Willem wel de vader was van hun kinderen Maurits, Anna en Emilia. De affaire werd zo lang mogelijk stilgehouden om de schande te beperken en omdat Willem er geen belang bij had met name Maurits als erfgenaam te verliezen. Uiteindelijk verstootte hij Anna: hij wilde niets meer met haar te maken hebben en liet zijn broer Jan voortaan alle beslissingen over haar nemen. Zelf ontfermde hij zich wel over hun kinderen en over de baby die ze met Jan Rubens zou hebben gekregen.

Daarna ging hij op zoek naar een nieuwe vrouw. Dit keer viel zijn oog op Charlotte de Bourbon. Op het eerste gezicht was ze een onwaarschijnlijke huwelijkskandidaat: ze had geen bezit en een merkwaardig verleden. Charlotte was in 1546 of 1547 geboren als het vijfde kind en de vierde dochter van de Franse hertog Lodewijk III van Bourbon-Montpensier. De hertog vond het zonde om zijn dochters een bruidsschat te geven; hij liet zijn bezit liever helemaal na aan zijn enige zoon. Daarom stuurde hij de meisjes alle vier naar het klooster. Al als baby werd Charlotte toevertrouwd aan een tante die abdis was

van een klooster in het Noord-Franse Joularre. Op haar achttiende werd ze tegen haar zin zelf tot abdis gekozen.

Na zes jaar ging ze er op een februarinacht samen met twee nonnen vandoor. Ze koos voor het protestantisme en vestigde zich in Heidelberg, waar ze woonde aan het hof van keurvorst Frederik III van de Palts. Frederik was een overtuigd calvinist en steunde de opstand in de Lage Landen. Onduidelijk is of Charlotte en Willem elkaar aan zijn hof hebben ontmoet. Hij had in elk geval kennissen om inlichtingen over haar gevraagd en dat had kennelijk de doorslag gegeven. Die hadden hem verteld dat Charlotte verstandig en hartelijk was en zich naar zijn wensen zou voegen. Voor haar pleitte bovendien dat ze een beschermeling was van de machtige Frederik III en verwant was aan de koning van Frankrijk. Willem liet haar een brief overhandigen met een huwelijksaanzoek. Dat moet voor haar een opwindend moment zijn geweest, want hij was niet zomaar een hoge edelman, hij was al een ware beroemdheid.

Op 28 januari 1575 schreef ze hem dat ‘ik slechts kan antwoorden na advies en bevel van mijnheer de keurvorst en mevrouw. (...) Voor zover het afhangt van mijn wil, mijnheer, zal het nooit zo zijn dat ik geen eer en hoogachting heb voor uw eer en achting, en u met plezier genoeg zou verschaffen. Dat God mij het middel laat zijn om u te geven wat u vraagt.’

Charlotte wilde dus wel, maar Willem was nog steeds getrouwd met een ander. De familie van Anna – die zat opgesloten en zelf niets in te brengen had – was tegen een scheiding, omdat dan de schande van het overspel bekend zou worden. Ook Willems broer Jan was tegen: hij vreesde ernstige problemen met haar machtige familie en was bang dat Willem dan allerlei bezittingen moest teruggeven. Hij liet Willem weten dat hij eerst maar een tijd alleen moest leven. Die verklaarde dat hij dat gewoon niet kon, een leven in kuisheid was niets voor hem.

Willem beschouwde zijn huwelijk als een privézaak en zette door. Hij liet vijf predikanten zijn huwelijk met Anna ontbonden verklaren en trouwde in Den Briel tijdens een sobere ceremonie met Charlotte.

Anna had totaal afgedaan, ook voor haar verwanten. Ze werd na jarenlang huisarrest als een gek in een geblindeerde wagen naar het slot van haar familie in Dresden gebracht en achter tralies opgesloten. Ze mocht geen bezoek ontvangen, leed aan waanvoorstellingen en stierf in 1577 in totale eenzaamheid.

Het huwelijk met Charlotte pakte goed uit. Zelfs Willems broer Jan moest toegeven dat ze een uitstekende keus was. ‘Ze is een enorme troost en een geweldige hulp,’ schreef hij aan een vriend, ‘die God de Heer zo deugdzaam, gelovig en intelligent heeft gemaakt dat hij [Willem] zich geen andere partner had kunnen wensen, en van wie veel wordt gehouden.’

Willem kwam bij Charlotte tot rust. Ze zongen samen psalmen en kregen zes dochters. De jongste vier gaven ze spectaculaire namen: Catharina Belgica, Charlotte Flandrina, Charlotte Brabantina en Emilia Secunda Antwerpiana. Daarmee wilden ze hun band met de vernoemde gebieden en stad benadrukken; ook in privé-zaken bleef Willem een staatsman. Een deel van de kinderen uit zijn eerste huwelijken voegde zich bij hem en Charlotte, die goed voor hen allemaal zorgde.

De familie verbleef meestal in de citadel in Antwerpen, waar ze er een kostbaar hofleven op na hielden van 120.000 gulden per jaar. Willem feestte niet meer zo heftig als in zijn jonge jaren, maar als regeringsleider had hij voortdurend hoge gasten en die moest hij in stijl ontvangen. Het gevolg: nog meer financiële problemen.

In 1576 leek er eindelijk sprake van de eenheid in de Nederlanden waar Willem naar streefde. Steden en gewesten eisten in een gezamenlijke verklaring – de zogenoemde Pacificatie van Gent – dat de Spaanse troepen Nederland zouden verlaten en dat de vervolgingen van protestanten werden gestaakt. Wat de eisers betreft kon Filips II hun heer blijven, als hij de Pacificatie maar erkende. Over één onderwerp waren de ondertekenaars het niet eens: de religiekwestie. Holland en Zeeland wilden godsdienstvrijheid voor calvinisten, maar andere steden en gewesten wilden vooral ruimte voor katholieken.

In de jaren daarop escaleerde de situatie. Op 5 oktober 1577 schreef Charlotte Willem een bezorgde brief: ‘Meneer, ik zou graag hebben dat u niet meer zo vaak ’s avonds naar buiten gaat, want men heeft mij gezegd dat de burgers woedend zijn.’ Strikte calvinisten en felle katholieken gunden elkaar het licht in de ogen niet meer. De sfeer verhardde. Willem kon niet voorkomen dat de Nederlanden in 1579 in twee kampen uiteenvielen: in de Unie van Atrecht, zuidelijke gewesten die de koning trouw bleven, en in de Unie van Utrecht, waarin vooral noordelijke opstandelingen zich hadden verenigd. Zij wilden een gemeenschappelijk leger oprichten en elkaar bijstaan in de strijd tegen de legers van Filips II. In Holland en Zeeland gold een persoonlijke vrijheid van godsdienst. De overige steden en gewesten mochten een eigen religieus beleid voeren. In de praktijk begonnen fanatieke calvinisten overal hun zin door te drijven.

De Spaanse koning kon niet verkroppen dat hij het noorden van de Nederlanden er maar niet onder kreeg. Filips beschuldigde Willem van hoogverraad en zette een prijs op zijn hoofd. Wie de prins dood of levend uitleverde, kon rekenen op 25.000 gouden kronen en zou samen met zijn familie in de adelstand worden verheven. Maar wie hem bleef steunen kon een zware straf en verlies van al zijn bezittingen verwachten. In het begeleidend edict schilderde Filips Willem af als iemand die uit eigenbelang een volk meesleurde in het verderf. Hij was een zuiplap en een bigamist, die ook nog eens met een uitgetreden non was getrouwd. Kon het erger? In zijn verdedigingsschrift, de *Apologie*, richtte Willem zich nu ook tegen Filips zelf, en niet meer alleen tegen zijn vermeende slechte adviseurs. Hij erkende Filips’ gezag niet langer, er moest een nieuwe landsheer komen.

In 1581 ondertekenden de Staten-Generaal van de opstandige gewesten het Plakkaat van Verlatinghe, waarin ze Filips II afzwoeren als landsheer. Ze wezen erop dat een koning door God was aangesteld en goed voor zijn onderdanen moest zorgen. Maar als hij zich als een tiran ontpopte, hoefde het volk de vorst niet meer te gehoorzamen en kon het een andere kiezen. Dit was een revolutionaire redenering, die

ook latere omwentelingen, bijvoorbeeld in Frankrijk en de Verenigde Staten, zou inspireren.

Op 18 maart 1582 sloeg de huurmoordenaar Jean Jaureguy toe, en naar het scheen met succes. Maar na een ziekbed van weken gebeurde er op 7 april een wonder: op de wond in de hals van Willem vormde zich een korst. Voor de zekerheid bleef Charlotte nog tien dagen lang om de beurt met bedienden verband tegen het kogelgat aan drukken. Geleidelijk herstelde de prins, maar volgens een arts had hij wel twaalf liter bloed verloren. ‘Het eten smaakt hem zeer, maar het kauwen is nog wel een beetje pijnlijk,’ schreef zijn dochter Maria. Op 2 mei bezocht Willem een dankmis in de citadel, onder het oog van vele Antwerpenaren, zodat iedereen goed kon zien dat hij nog leefde.

Hij ging verder als staatsman, maar was nergens meer veilig. Hij werd geplaagd door schulden en was door veel medestanders in de steek gelaten. Katholieken voelden zich door hem verraden, protestanten vonden hem niet radicaal genoeg. Nog drie aanslagen op hem werden voortijdig verijdeld.

In de lente van 1584 meldde zich ene Balthasar Gerards aan het hof. Hij zei dat hij de zoon van een hugenoot was die in Frankrijk op de brandstapel als martelaar was gestorven. In werkelijkheid was hij een fanatieke katholiek die samenspande met de Spanjaarden. Moeiteloos wist hij het vertrouwen van het hof te winnen. Willem vroeg hem een missie naar Frankrijk uit te voeren. Daarvoor had Gerards een paspoort nodig en toen hij dat kwam ophalen, op 10 juli 1584, vuurde hij van dichtbij drie pistoolschoten op Willems borstkas af. De prins overleed binnen enkele minuten.

De opstandige gewesten zochten na Willems dood nog even door naar een nieuwe landsheer, tot de geesten rijp waren voor een volgende stap: een land zonder vorst. In 1588 gingen de noordelijke gewesten verder als de Verenigde Nederlanden. Aanvankelijk leek dat een kansloze onderneming. De Republiek was niet opgewassen tegen Filips’ leger, dat onderhand de Nederlanden tot aan de Maas had terug-

veroverd. Maar het jonge land had het geluk dat de Spanjaarden niet al hun geld en energie in de strijd met de Republiek wilden steken. In zijn wereldrijk had Filips II nu eenmaal meer conflicten uit te vechten. Bovendien ontpopte Willems zoon Maurits, die als 15-jarige zo kalm was gebleven tijdens de moordaanslag, zich tot een bekwaam legerleider en stadhouder. Vanaf 1590 tot 1600 was hij verantwoordelijk voor een lange reeks veroveringen – van Breda tot Nijmegen en Groningen – en daarmee zette hij de prille Oranje-dynastie geloofwaardig voort. De politieke leiding van de Republiek was in handen van de verstandige raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt. Ook hij droeg bij aan het succes.

Willems pleidooi voor religieuze tolerantie werd in afgezwakte vorm nagevolgd, zij het meer om pragmatische dan om principiële redenen. In de nieuwe Republiek hadden de calvinisten het voor het zeggen, maar er was ook ruimte voor katholieken, Joden en wederdoopers. De elite was tolerant vanwege de rust die dat opleverde, want dat was beter voor de handel. Zo ontstond bij toeval een republiek waar niemand echt op aan had gestuurd, maar die dankzij een goede leiding en enige mazzel snel machtig en rijk werd.

Charlotte de Bourbon maakte dat niet meer mee. Ze had altijd al een teer gestel gehad en de wekenlange zorg voor Willem na de aanslag had haar uitgeput. Ze kreeg longontsteking en overleed op 5 mei 1582. Tweeduizend mensen kwamen naar haar begrafenis in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal in Antwerpen. Willem treurde om het verlies van zijn ‘zeer geliefde vrouw’, maar niet lang. Binnen een jaar hertrouwde hij met Louise de Coligny.